

A LÓ A POGÁNY MAGYAR HITVILÁGBAN

BÁLINT CSANÁD

(Szeged, Móra Ferenc Múzeum)

A pogány magyar hitvilág kutatásában¹ az őseink lókultusza kapcsán felmerülő kérdések eddig nem kaptak helyet. Így most még csak sejthetjük, hogy a lovastemetkezéseknek, a másvilágról alkotott képzeitek egyik megnyilvánulásának értelmezéséhez közelvezető adatanyag egy része gazdag mesevilágunkból bontható ki. Nyelvünknek a lóval kapcsolatos szólásai² csak a mindennapi életben, hétköznapi gondolatokban betöltött, sokszor központi szerepre mutatnak. A mesék olvasása közben azonban egy olyan mélyebb közösség fő vonalait bontakoznak ki előttünk, mely az embert egykoron szorosabban fűzte a lóhoz. Messzevezető gyökerei lehetnek annak, hogy népmeséinkben a Roszsal szembeszálló hőst segítő lény, a táltos: *ló*, mely emberi hangon beszél. Nem lehet véletlen az a szembetűnő azonosság sem, hogy ezeknek a mindenben rendkívüli lovaknak éppúgy „táltos” a neve, mint a földöntúli lényekkel érintkező, rendkívüli képességű magyar sámánoknak.³ Az alábbiakban ismertetendő gondolatok a címben jelzett probléma többféle oldalról felmerülő kérdései: a köztük levő összefüggések egyelőre bizonytalanok, ezért cikkem előtanulmányoknak szánom.

I. Az emberfeletti lényekkel való kapcsolatteremtés nem kizárólag a sámánok kiváltsága. Eurázsia bennünket érdeklő népeinél az áldozat bemutatásával közrendű ember is érintkezhetett az istenekkel és a szellemekkel.⁴ Mészöly G. mutatta ki, hogy „kiált”, „kínál” igéink és „ajándok” szavunk annak emlékét őrzik elevenen, hogy „... a bálvány előtti áldozás eredetileg megvendégelés volt, az ételnek, itálnak a bálvány számára való *felajánlása* (kiemelés M. G.), a bálványnak étellel, itallal való *kínálása*” (kiemelés M. G.) volt.⁵ Pais D. az „áld” és „átkoz” szavaink közös eredetéről szólt, melyek eredetileg állatok leölését, véres áldozatot jelentettek. Felhívta a figyelmet, hogy a Szt. László törvényében (I. tvk. 22.) említett kutak

¹ Ld. *Diószegi V.* alapvető munkáit: A honfoglaló magyar nép hitvilága („ösvallásunk”) kutatásának módszertani kérdései. Ethn. LXV. 1954. 20—65, (továbbiakban: *Diószegi* 1954), A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben. Budapest, 1958. (továbbiakban: *Diószegi* 1958), A pogány magyarok hitvilága. Budapest, 1967.

² *Gelei J.*, A ló a magyar szokásszólásokban. MNyőr LXXIV. 1950. 38—45.

³ *Róheim G.*, A magyar néphit és népszokások. Budapest, 1925. 10, *Kriza I.*: A „táltos”, a „táltosfű” mesetípusban és e képzet hiedelemmondai vonatkozásai. Népr. Közl. IX. 1964. 75—76.

⁴ Pl. az irtisi osztyákoknál, *K. F. Karjalainen*: Die Religion der Jugra-Völker. Helsinki, 1927. III. 287.

⁵ *Mészöly G.*, Az ugorkori sámánosság magyar szókinszbeli emlékei. MNy. XLVIII. 1952. 46—61. — Amikor Mészöly G. feltételezi, hogy az ünnepi étkezések kiáltásokkal fonódtak össze; ugyanakkor egy szólásra kell felhívunk a figyelmet. Határozott, előírást idéző hangjával válik ki többi szólásmondásunk közül: „a magyar ember amikor eszik, nem beszél”. Felmerülhet esetleges polgári eredeztetése (ld. *O. Nagy G.*, Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1960. 459.), de tartalma inkább ősi, keleti örökség lehet: a türk kagán tárgyalásain felháborodott, hogy a perzsák megszegték az étkezés alatt a hallgatás törvényét (Menandrosz), és Rubruk is figyelmeztette a mongol nagykánhoz induló követségeket, hogy az étkezés idején nem illik beszélni.

melletti áldozás a szóhasználatból ítélve állatok levágásából állt.⁶ Mindez arra mutat, hogy a pogány magyarok áldozatai evéssel fonódtak össze. E lehetőség mellett más meggondolás is szól.

A lóáldozat záró mozzanatai közt valamennyi néprajzi leírás említi az állat húsának elfogyasztását. Így történik ez a nagy ünnepek és a temetések alkalmából levágott lovak húsával a török, mongol és finnugor népeknél egyaránt. Általánosan elfogadott vélemény szerint ezt tették a honfoglaló magyarok is a sírnál leölt ló maradványaival. Tudjuk, hogy a magyarságnál a X. század végétől kezdve hamarosan eltűnik a lovastemetkezés szokása. Minden kutató megegyezik abban, hogy a kereszténység a pogány szokásokat ellenezve tiltotta meg a temetéseknél a lóáldozatot. Sokan a ló magas értékére hivatkoznak magyarázatul, a hatásnak az egyház részére történő adományozására gondolva.⁷ E vélemények kevésbé számolnak a lóáldozat — még hosszú ideig ismeretlen — hitbéli tartalmával.

Nézetem szerint a temetéseknél, vagy a lóáldozatok alkalmával megevett hús nem pusztán táplálékul szolgált. A hitvilág kérdései előtt értetlenül álló utazók, a néprajzi feljegyzéseket készítőik szeme valóban lakomát láthatott. Elképzelhetetlen azonban, hogy miután a nemzetségek vagy családok áhítatos áldozatot mutattak be isteneiknek, a nekik felajánlott állat maradék húsát pusztán éhségük csillapítására fogyasztották volna el. A lóhúvés ilyen alkalmakkor a pogány hitvilág egyik lényeges „vallási” gyakorlata lehetett, s éppen ezen okból tiltotta a keresztény egyház.⁸ Vata lóhúvését a pogány gyakorlathoz való visszatérés miatt ítélték el.⁹ Strahlenberg a mordvinok jó kereszténysége jeleként könyvelte el, hogy nem esznek lovat.¹⁰ Castrén felfigyelt, hogy D-Szibériában a keresztényeknek nem volt szabad lóhúst enniök.¹¹ A kondai vogulok kérték a hozzájuk látogató Novickijt, hogy hajlandók felvenni a kereszténységet, csak ne tiltsák el őket a lóhúsevéstől.¹² Dalában egy erőszakosan megtérített manysi férfi azon búslakodik, hogy finom csikózsírral nem áldozhat többé.¹³ A keresztény örmények és grúzok szintén a pogány gyakorlattól viszolyogva viseltettek ellenszenvvel a lóhúvéssel szemben.¹⁴

⁶ Pais D., Áld — átkoz. MNy. XLVIII. 1952. 61—68.

⁷ Karácsonyi J., A meghalt magyar vitézzel eltemetendő lónak megváltása. Ethn. VII. 1897. 114, Szendrey A., Az ősmagyar temetkezés. Ethn. LIII. 1942. 20, keleti példákat ld. László Gy. A koroncói lelet. A honfoglaló magyarok nyerge. Arch. Hung. 1943. 54. (továbbiakban: László 1943.)

⁸ Több emberöltővel később még Anonymus, a papi ember is úgy tudja, hogy Tarcal áldozatot mutatott be, amikor lovat vágtak s „áldomást” csaptak (16 l.). A Névtelen a „vágásra” az „immolare” igét használja, mely mind a klasszikus, mind a középkori latinságban „felajánlás”, „véres áldozat” értelmű (ld. Pais id. mű). Az áldomás-ivás alkalmával még a XIX. század elején felálltak és süveget vetve ittak (ld. Szendrey A.; A magyar áldomás. Ethn. LIII. 1942. 123.).

⁹ E kérdésről legutóbb: Méri I. Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában. Rég. Füz. II. 13. 1964. 64. — A néprajzi feljegyzések már a múlt századból is csak elvéve említenek lóhúvésést: „Hazánkban azelőtt is, de még most is a pásztorok nagy kedvelői a csikóhúsnak, s ha úgy jutányosan megkeríthetnek egy gyenge csikót, abból nem lesz se nyerges, se hámos, hanem megpaprikázott bográcstartalom” (Ebner S., Gyakori Mezőgazda. Budapest, 1882. 37.). A csongrádiak egyáltalán nem szerették, ld. Katona I. Népi állatorvoslás Csongrádon. Népr. Közl. III. 1958. 260. Szembetűnő a lóhúvés teljes hiánya a Kiskunságon (Tálasz I. A Kiskunság népi állattartása. Budapest, 1943, Nagy Czirok L., A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságon. Népr. Közl. X. 1965. 186—187.) és az Őrségben (Kardos L., Az Őrség népi táplálkozása. Budapest, 1943. 67—70.).

¹⁰ Ph. J. von Strahlenberg, Der Nord und Östliche Teil von Europa und Asia. Stockholm, 1730. 402.

¹¹ Castrén A., Reiseberichte und Briefe aus den Jahren 1845—1849. Sanktpeterburg, 1856. 306.

¹² Hajdú P., Finnugor népek és nyelvek. Budapest, 1962. 173.

¹³ Uo. 196., „Mit apám áldozott Felső-Ég-Atyámnak: csikó-zsírral tele bőséges tálat nem áldozok már többé soha.”

¹⁴ Boyle, J. A., A Form of Horse Sacrifice amongst the 13th — and 14th Century Mongols. Central Asiatic Journal, X. 1965. 201. 17. j.

Igen valószínű tehát, hogy az étkezés a különböző áldozatoknak mindig szerves része volt, egyébként miért tiltanak e nehéz körülmények közt élő népeknek egyik legfontosabb, kalóriadús ételük fogyasztását? Feltehető, hogy a felsőbb lényeknek felajánlott állat tulajdonképpen a megtestesült kérésük volt, s azzal azonosulva (azaz megeszik), hozzájuk juttatják el azt. A krasznoufimszki marik azért ettek a levágott állat húsból, hogy jobban egyesülhessenek isteneikkel, hogy megerősítsék vagy megújítsák egyes állatokkal kötött szövetségüket.¹⁵ A túlvilági lényekhez fűző közösségre mutat, hogy a legfinomabb falatokat az áldozati szobor szájához dörzsölik, azért, hogy az étkezésben „ő” is vegyen részt, azaz egyesüljön velük. A Birszk környékén lakó cseremiszek ezt félreérthetetlenül kimondják. A temetési áldozatnál *evés közben* így szólnak a halotthoz: „egyél húst, nem vittük el a lovad sehova sem, *vedd hát most magadhoz!*”¹⁶

Mivel a fentiek alapján valószínűsíthető, hogy a pogány magyar lovastemetkezéseknél elfogyasztott húsnak hitbéli tartalma is volt, vizsgáljuk meg, milyen lovat öltek le a sírnál.

2. A lóáldozatoknál a török, mongol és volgai népek igen fiatal, néha még nem betört csikót, vagy éppen előregedett lovat vágnak le, míg a temetésnél a halott saját hátságát áldozzák fel.¹⁷ Így történt ez a honfoglaló magyaroknál is. Csakhogy a bordányi asszony sírjában öreg (15 év körüli) és valószínűleg sánta ló csontjait találták. Ugyancsak koros ló maradványai kerültek elő az ötvenévi leletből is. Ezért a bordányi emlékeket közlő Dienes I.¹⁸ és reá hivatkozva az ötvenévi sír kapcsán Uzsoki A. úgy véli,¹⁹ hogy a magyarok a kereszténység térhódítása folytán áldoztak öreg, beteg lovat. — Az idegen törzsekkel való érintkezés, a mono-teisztikus vallások hatására az ural-altáji népek állatáldozataiban is megfigyelhető bizonyos „gyakorlatiasság” (az áldozati állatok felakasztott bőreit ályuggatják, nehogy mások ellopják azokat, vagy ezt elkerülendő, éppenséggel maguk az áldozattevők viszik el a bőroket, s ajándékozzák valakinek).²⁰ A honfoglaló magyaroknál azonban a rendelkezésünkre álló még oly kevés adat birtokában is e szempont kétségtelenül kevésbé jöhet számításba. Valamennyi magyar népcsoportnál a 3—4 évet megért csikóra teszik fel először a nyeret.²¹ Erő kifejtése, szépsége miatt tehát minden gazda a legfiatalabb hátságát szereti a legjobban.²² 21 honfoglalás kori sírnál leölt ló életkorát ismerem.²³ Közülük a már említetteken kívül legfeljebb csak a kb.

¹⁵ Zélénine, D., *Le culte des idoles en Sibérie*. Paris, 1952. 116.

¹⁶ Holmberg, U., *Die Religion der Tscheremissen*. FFC. 61. Porvoo, 1926. 36.

¹⁷ Jól mutatja ezt a honfoglalókkal sok vonásban rokon tankejevkei temető lócsontjainak elemzése. A sírokban 2,5—7 éves állatok maradványait találták, míg a halotti emlékkünnepnek 90%-ában 2—3 évesnél idősebb lovakat vágtak le, ld. A. G. Петренко., *Раннебулгарские лошади. Тезисы докладов научной конференции молодых ученых*. Казань, 1967. 78—80.

¹⁸ Dienes I., A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló asszony lószerszáma. MFMÉ. 1956. 50.

¹⁹ Uzsoki A., Honfoglaláskori magyar lovassír Ötvenévyben. Arrabona, 4. 1962. 20.

²⁰ Pl. Pallas, P. S., *Reise durch verschiedene Provinzen des Russischen Reichs*. Sanktpeterburg, 1776. III. 480, Krohn K., *A finnugor népek pogány istentisztelete*. Budapest, 1908. 29, Holmberg id. mű 36—37, stb.

²¹ A matyóknál: Madarassy L., A szentistváni matyó és a lova. Ethn. XLII. 1931. 147—150, Göcsejben: Pais D., A becsvölgyi gazdálkodás. Népr. Közl. IX. 1964. 127, Békésben: Márton L., A békési lóartás ismeretanyaga és szókéncse. Népr. Közl. X. 1965. 291, a Kiskunságon: Nagy Czirok id. mű 157, 214, 217.

²² A ló értékét csak részben szabja meg, hogy „kinek mit ér”. A 10 éven felüli lovak ára kezd csökkenni, így kb. 15 éves korig 20—30%-kal, a 15—20 éves lóé 50—60%-kal alacsonyabb. Az igen jó lovakat, vagy azt amelyik jobban gazdája szívéhez nőtt, 4—5 éven át háttalták, bár legtöbbjét már 2—3 évi használat után tetszetősebb külsejűre cserélték el, ld. Nagy Czirok id. mű 158, 179.

²³ Bordány: 15 éves, Domaszék: 4—5 éves, Eperjes (Csongrád m.): 4 év körül, Horgos: 4 év körüli, Jánosszállás: 2, 4 és fél, 7 éves, Kecskemét: 4 éves, Kőbánya: 5 éves, Kenézlő: 3, 3 és

8 évet megért Piliny-sírmányhegyi háta esetében merülhet fel a fenti, a kereszténység hatásának tulajdonított eljárás. Az összes többi azonban fiatal, (4—6 éves), tehát nyilván ereje és külleme teljében levágott lóhoz tartozott. A néprajzi adatokból kitűnik, hogy a szerényebb lovaglótudománnyal rendelkezők és az asszony nép természetesen inkább a higgadtabb, szelídebb állatokat ülték meg.²⁴ Ehhez számítsuk még hozzá, hogy a legtöbb népnél félnek a halott lovától,²⁵ ezért ha az osteológiai elemzés nem mutat ki jelentősebb elváltozást (mint Bordány esetében), még a viszonylag idősebb lovak esetében is nagy bizonyossággal a halott kedvenc hatását láthatjuk a csontváz mellett talált lómaradványokban. Ez pedig azt is jelenti, hogy a ló és lovasa közti közösség egy megnyilvánulásával állunk szemben. Az áldozatoknál végzett lóhúsevésre gondolva azonban ennek egy, a mindennapinál mélyebb tartalma is lehetett.

3. Erre vonatkozóan első adatunk egy ma is élő szólás. Székelyek ha találkoznak, azt mondják egymásnak: „Rokonok vagyunk Ádámról, Éváról meg a Fehér lóról (vagy: a Fehér ló likáról)” Mondásukból Gyallay D. a székelyek totemisztikus hagyományára következtetett, hivatkozva az udvarhelyi Luffi nemzetségre, mely kifejezetten lótlól eredeztetette magát.²⁶ Bár Gyallay D. következtetéseit néhol fenntartással kell fogadnunk,²⁷ a székelyeknek a magyarságtól eltérő eredete²⁸ miatt lényeges lehet, hogy a többi népcsoportunknál e szólás más formában él. Másutt ugyanis így ismerik: „Rokonok vagyunk Ádámról, Éváról meg a nagy almafáról²⁹ (vagy: diófáról, barackfáról, fűzfáról stb.).”³⁰ Figyelemre méltónak tartom, hogy a felso-

fél éves, Matejski brod: 3 éves, Nagylók: 4—5 éves, Piliny-Sírmányhegy: 8 éves, Piliny-Leshegy: 6 éves, Oroszlámos: 5 éves, Öttevény: 10—12 éves, Rétközberencs: 6—7 éves, Szabadkigyós: 3—4 éves. — A meghatározások Török A, Hankó B, Bökönyi S. adatai, valamint a közlemények íróitól származnak. Utóbbiak — miként a magam ásatásainál — az ott jelen levő gazdák megállapítására támaszkodnak. A parasztemberek a fiatal ló korát a fogazatváltás alapján majdnem évnyi pontossággal tudják megadni. A cikk nyomdába kerülése után Bökönyi S. az alábbi meghatározásokat adta: Szabadkigyós I. 27. sír: 9 éves, II. 4. sír: 10 éves, Maroslele-temető 3. sír: 5 éven felüli, Eperjes-Takács tábla 5. sír: 5-5 és fél éves.

²⁴ Erre utal *Dienes I.*, A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanúsága. Arch. Ért. 1966. 221, 226.

²⁵ *Katanoff, N.*, Über die Bestattungsgebräuche bei den Türkstämmen Central- und Ostasiens. Keleti Szemle, I. 1900. 106—108, 226, 278, stb., *Harva U.*, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. FFC. 125. Helsinki, 1938. 299. Ld. még Dienes 1956. 52. 59. j.

²⁶ *Gyallay D.*, Lófi székely — lófő székely. MNy. LV. 1959. 218—226, *Ua:* A fehér ló szerepe a székely hagyományban. Ethn. LXXIII. 1962. 389—399.

²⁷ A lónak totemös voltát a székelyeknél egyedinek tartja, holott ez más népeknél is megfigyelhető: ld. az udmurt „Malmüzs” helynév etimológiája („lő-nemzetség”. — *M. Г. Худяков:* Культ коня в Прикамьи. Известия ГИМК. 100. 1933. 255), nem lehet véletlen a besenyő törzsekben levő lószín-elnevezés sem (*Németh Gy.*; A besenyők ismeretéhez. MNy. XVIII. 1922. 6, másként látja *Györfly Gy.* Besenyők és magyarok. KCsA 1939. 448—449.), a kirgiz Tor-aj-Xyr („pej-csődör”) nemzetség tagjai is a lovat tisztelték totemjüként (*Németh Gy.* A honfoglaló magyarság kialakulása. Budapest, 1930. 34.). — A táltoshitnek a lóval mint totem-állattal való kapcsolattól ld. *B. Gunda* Totemistische Spuren in der ungarischen *táltos*-Überlieferung. V. Diószegi red.: Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker. Budapest, 1963. 47—52. — A Gyallay által vizsgált „konc nagyapám” kifejezésnek a „kanca”, „kancafi” szavakkal való egyeztetés nehézségeire Hajdú Péter professzor volt szíves figyelmeztetni, melyért itt is köszönetet mondok.

²⁸ Ennek kutatásába a néprajz is bekapcsolódhat. Feltűnő ugyanis, hogy a magyarság valamennyi csoportjánál kimutatható táltoshit elemei Erdély területén majdnem teljesen hiányoznak. ld. *Diószegi* 1958. 1, 7, 18. kép

²⁹ 1968 szeptemberében egy ásatáson megkérdeztem Huszár Antalt (Mindszent, Csongrád m, 73. éves), hogy ismeri-e a székelyek rokonságról szóló mondását. Azt válaszolta, hogy erre felé másként mondják: „Rokonok vagytok? — Azok hát, Ádámról, Éváról meg a nagy körtéfáról.” Maga jegyezte meg, milyen furcsa hogy itt miért nem almafáról van szó.

³⁰ *O. Nagy G.*, Magyar szólások és közmondások. Budapest, 1966. 34.

rott fanevek közül egyedül a barack elnevezése szláv eredetű, míg a többi fáét már az ugor- és bolgár-török korszakban is használták őseink.³¹ Ebben a megvilágításban az iráni (mohamedán) kapcsolatok mellett még érthetőbbé válhat, miért nyerhetett akkora tért a honfoglalás kori mintakincsben a szinte tisztán növényi minta. Szt. László sokat idézett törvénye is mutatja, hogy a fakultusz nem volt ismeretlen a XI. századi magyaroknál. A rokonnépek hitvilágáról szóló leírásokra³² gondolva ősvallásunk ezen elemét nagy valószínűséggel finnugor eredetűnek tarthatjuk. (Vajon mindez kapcsolatban van-e a műveltségünk urali rétegébe tartozó világfa-képpel?³³)

A legrégebbi időkre visszanyúló szarvas-kultusz mellett a pogány magyarok hiedelmeiben a ló megjelenése egy fiatalabb korszakba sorolható. Ez Diószegi V. szerint a táltos-hit megszilárdulásával egyidőben, a lovas életmódra való áttéréskor került előtérbe.³⁴ Évszázadok múlva, a honfoglalás korában már különböző korszakok, a hitvilág többféle elemeinek ötvöződését fejezték ki a díszítőmintákkal. Jól szemléltetik ezt a közismert bronz hajfonatdíszek (1. kép) és az egyik zempléni poncolt korong (2. kép).³⁵ Rajtuk még az állatábrázoláskor is a növényi minta túlsúlya figyelhető meg, sőt, magából a ló testéből nő ki a háromszirmú palmetta.³⁶ Az iráni művészetben — s mindenütt, ahol ennek hatása kimutatható — nem ritka az olyan ábrázolás, ahol az állat testrészei (lába, farka) növényi elemekben végződnek.

1. kép. Áttört bronz korongpár Mocsról (Moča, Csehszlovákia)

³¹ *Bárczi G.*, A magyar szokáncs eredete. Budapest, 1951. 51.

³² A koraközépkorban a finnugoroknál a nyírfa szimbolizálta az életfát *Miyakawa H.* — *Kollautz A.*, Zur Ur- und Vorgeschichte des Schamanismus. Zeitschrift für Ethnologie, 91. 1966. 172.). Itt kell megemlítenünk, hogy a késő avarkor Káma-vidéki összetevőjeként, az „első magyar honfoglalás” anyagaként éppen az indás emlékcsoport került számításba (*Gy. László*, Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars. Arch. Hung. 1955. 179—180, és sajtó alatt levő tanulmánya a Valóság-nál.).

³³ *Diószegi V.*, A honfoglaló magyarság hitvilágának történeti rétegei. Népi kultúra, népi társadalom, II—III., szerk.: Ortutay Gy. Budapest, 1969. 295—322. — A magyarok fakultuszához ld. még *Diószegi* 1958. 166—168, *Ferenczi I.*, Az animizmus világa és a magyar erdőkultusz. Műveltség és hagyomány, I—II. 1960. 18.

³⁴ *Diószegi* 1954. 63—64.

³⁵ Ez is mutatja a kétféle dísz ethnikai alapú kettéválasztásának értelmetlenségét, ld. *Szőke B.*, A honfoglaló- és kora-Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Rég. Tan. I. 1962. 24. — A mocsai (Moča, Csehszlovákia) korong fényképét M. Rejholcová szívességének köszönhetem.

³⁶ Fejtegetésem szempontjából érdekes az a hipotézis, melyet a honfoglalás kori mintakincs ideológiai hátterével kapcsolatban *Bartha A.* vetett fel (ld. A IX—X. századi magyar társadalom. Budapest, 1968. 147.).

2. kép Az egyik zempléni poncolt korong Fettich N. rajza nyomán

A honfoglalás kori korongok esetében nem ezzel az esettel állunk szemben. A *palmetta* a nyak és a hát találkozásánál, tehát pontosan azon a helyen kapcsolódik a ló testéhez, ahol a lovagló ember ülni szokott. Lényeges felidézni, hogy a szaltovói kultúra — melynek korongjai rokonságban állnak a mi példányainkkal³⁷ — díszeinél más állatok mellett gyakori a ló ábrázolása is,³⁸ de ez a képi megfogalmazás ismeretlen. Korábban feltettem, hogy hazánk területén e hajfonatdíszek a szaltovói kultúra révén a magyarokhoz a honfoglalás előtt csapódott alánok jelenlétére mutatnak.³⁹ Így a jelek szerint az idegen ötvösmesterek a hagyományos ábrázolásukat a megrendelők igényének megfelelően kibővítették, az azok számára egyéb tartalmat is jelképező növényi elemek bevonásával.

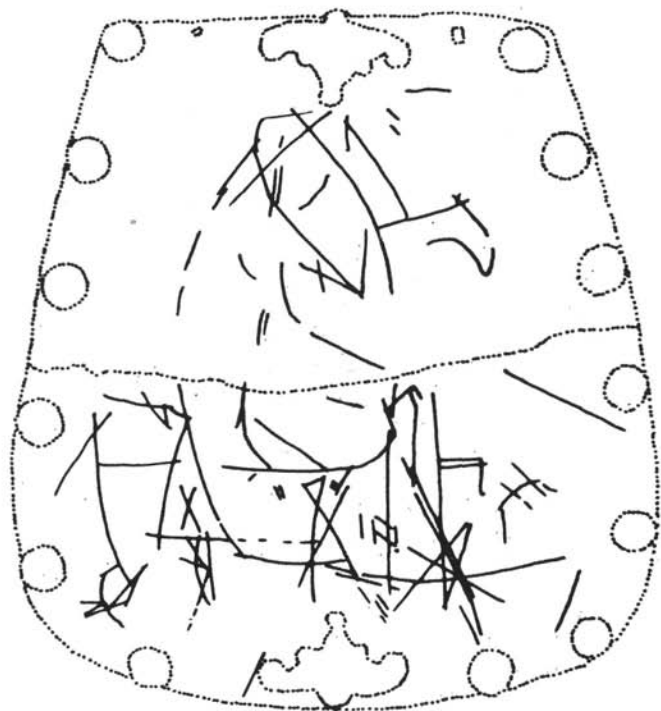
A kompozíció annakidején semmiképpen sem lehetett értelem nélküli. Jelentésének megfejtéséhez ma még kevés adatunk van. Annyi valószínűnek látszik, hogy mivel a honfoglalás korában a társadalmi szervezet fejlettsége folytán már nem élhetett a totemizmus⁴⁰ (amelyre részben a fakultusz jegyei is vezetnek), a lovon

³⁷ Fettich N., Adatok a honfoglalási kor archaeológiájához. Arch. Ért. 1931. 73.

³⁸ Плетнева, С. А.: От кочевий к городам. МИА. 142. 1967. 177.

³⁹ Bálint Cs., Tanulmányok a X—XI. századi magyarság lovastemetkezéseiről. Tört. Szemle, 1970. sajtó alatt.

⁴⁰ A szibériai népek hitvilágát vizsgálva D. Zelenin követte nyomon a patriarchális társadalmi szervezet totemizmusától a nemzetségi társadalom felbomlásakor kialakuló ongon-kultusz kialakulását, melyet az osztálytársadalomban a vezérek intézményesített tisztelete mellett az izikh-kultusz váltotta fel (ld. Zélénine id. mű.). A szaltovói kultúra feldolgozásakor Pletnyevának sikerült ennek a régészeti leletekből kibontható vetületeit megragadnia (Pletnyeva id. mű.). Kimutatta, hogy az állatábrázolások díszek, s az ongon-amulett jelentőségű átfúrt állatsontok elsősorban nők és gyermekek sírjaiban fordulnak elő. Az e kultúrában igen gyakori lófejes csüngődíszeket és lóábrázolásokat (a szovjet kutatás korábbi megfigyeléseihez kapcsolódva, ld. Hudjakov id. mű.) a Nap-kultusszal, s végső soron a lovas hős Tengri-han tiszteletével kapcsolja össze. Ezen

3. kép A tiszánánai tarsolylemez bekarcolt díszítése László Gy. rajza nyomán

ülő palmettában emberábrázolást sejtethünk. Ez a személy lehetett valamilyen emberfeletti lény, esetleg egy lovon járó mitikus hős⁴¹ is (3. kép) — mint legközelebbi rokonainknál a Világügyelő férfi — de még inkább a pogány államvallássá váló táltos-kultusz⁴² megtestesítője. A táltos-kultusz hétköznapi gyökere a ló és lovasa közti állandó kapcsolat, ünnepi megnyilvánulása a vallási gyakorlatként végzett

eredményeket jól egyeztette *Dienes I.* a honfoglalók régészeti anyagával (A honfoglaló magyarok hitvilágának egyes kérdései. Előadás a VI. szegedi régészeti konferencián, 1969.). A totemizmus csökevényes elemei, az ongon-kultusz maradványai mellett ő vetette fel először a X. századi magyarságnál egy meglehetősen egységes színezetű pogány államvallás meglétének lehetőségét. — Ezt a társadalmi szervezet megfelelő fejlettségi foka mellett a temetkezési szokások viszonylag azonos volta is mutatja.

⁴¹ Nem lehet véletlen, hogy valószínűleg a férfivá avatási szertartáson karcolták egy ló körvonalait a tiszánánai tarsolylemezre, ld. *Dienes I.* Honfoglalás kori tarsolyainkról. *Folia Arch.* XVI. 1964. 91—92, 27. kép. Kovács Ágnes hívta fel a figyelmem, hogy a magyar népmesekincsben megtalálható az állat testéből kinövő életfa gondolata. A Pávatoll c. mesében egy király az úton lőfejet talál, melyet hazavisz és 7 sing mélyre elásat. Másnapra csodálatos borostyánfa nő ki belőle. Amikor a fát kivágják, egy forgácsát a legfiatalabb szobalány keblébe rejti, amitől teherbe esik. (*Krizsa J.*: Székely népköltési gyűjtemény. Budapest, 1956. II. 76—77.). Másik helyen a mesélő vadászván, egy őzet vett célba, de amikor a kakast fel akarta húzni, „az özből egy nagy nyárfa nyúlott fel” (*Balassa I.*: Karcsai mondák. Budapest, 1963. 272.). — Értékes segítségéért köszönetet mondok.

⁴² Vö. *Dienes I.* említett előadása. Cikkem nyomdába kerülése után jelent meg *Dienes István*: A honfoglalás kora c. tanulmánya (Budapest, 1970.), melyben részletesen kifejti a pogány magyar hitvilágra vonatkozó felfogását. Konceptiója módosítja az eddigi nézeteket.

lőhúsevés lehetett. Az elkövetkezőkben a X—XI. századi lókultusz régészeti vetületeit tekintjük át.

4. A kutatótt közösség X—XI. századi nyomait az ásatásokból ismerjük. Csak hogy míg a temetéseknel lezajlott lóáldozatok formáit, ethnikai kapcsolatait már megközelítőleg ismerjük, addig nincsen olyan régészeti emlékün, melyet Szt. László 1078-ban kiadott törvényével⁴³ hozhatnánk összefüggésbe. Így továbbra is a temetők területén feltárt jelenségekre kell támaszkodnunk. Belső-Azsia népeinél és a finnugoroknál a temetések alkalmával az áldozati állat vagy a hátsló leölésén kívül egyéb ceremóniák is lefolytak.⁴⁴ Hasonlókra a honfoglaló magyaroknál a sírokban szórványosan megfigyelt — tisztázatlan jelentőségű — tüzelésnyomokon kívül vajmi kevés adatunk van.⁴⁵ A rendelkezésre álló dokumentáció alapján e tekintetben céлом nem lehet több a figyelemfelkeltésnél. Azt mindenesetre megállapíthatjuk, hogy a temetések alkalmával a magyarok is végeztek áldozatokat a sírok között.

Marosgombáson (Gímás, Románia) a honfoglaló sírok feltárása közben Bodrogi J. a temető területén egy nagy, lapos kövekből összeállított és agyaggal kitapasztott tűzhely nyomaira bukkant. Ennek nyílása előtt egy lóállkapcsot talált. A komplexumnak a temetőhöz való kapcsolatát bizonyítja a lócsont mellett kibontott rombusz alakú nyílcsúc.⁴⁶ Hasonló jelenségre figyelt fel a várfalvai (Moldovenesti, Románia) X—XI. századi temető területén Roska M. A sírok között egy helyen nagy mennyiségű szénmaradványt talált. Másik helyen meszkő darabok és kavicsok feküdtek egy rakáson, s rajtuk egy ló fél alsó állkapcsa volt. Néhány méterrel távolabb ugyancsak meszkőből, kavicsból és római tégladarabokból összerakott kőhalmaz került elő, mely alatt az ásató egy tűzhelyet bontott ki. Megfigyelése szerint e jelenségek a magyar sírokkal azonos szintben voltak.⁴⁷ Ugyancsak ló állkapoccsal együtt találtak tüzelésnyomokat a Sárospatak-baksahomoki temető területén, ahol a faszén-maradványok, állatfogak és a lóállkapocs egy 120 cm sugarú körben feküdtek.⁴⁸ A dunaalmási temető ívesen hajló temetősora előtt, az ív középpontjában tüzelőhelyet bontottak ki.⁴⁹ A felsorolt jelenségeket a temető területével való egybeesés, a lóállkapocs és a tüzelésnyomok jelenléte, s a magyar típusú nyílcsúc fűzi össze, s a temetėskor, vagy a halott emlékére tartott ünnepségekkel⁵⁰ állhatnak összefüggésben.

Eltérő formájú áldozat nyomaira bukkant Csalog J.⁵¹ A békésszentandrási

⁴³ Úgy tűnik, a kereszténység terjedését védő törvények viszonylag enyhe büntetéseket szabnak ki a vétkekre.

⁴⁴ *Harva* id. mű 562—577.

⁴⁵ Nagy kiterjedésű X—XI. századi temetőkben a sírok közti üresen kimaradt területek (ld. pl. *Török Gy.*, Die Bewohner von Halimba im 10. Jhd. Arch. Hung. 1962. térképmellékletei és Bakay K. szíves közlése a feltárás alatt álló lőkési temetőről) a finnugorok szent ligeteire emlékeztetnek.

⁴⁶ *Nagy G.*, Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál. Arch. Ért. 1913. 271.

⁴⁷ *Roska M.*, Árpádkori sírok Várfalván. Dolg. 1914. 144—145.

⁴⁸ Arch. Ért. 1958. 207.

⁴⁹ Arch. Ért. 1959. 209.

⁵⁰ *Harva* id. mű 321—343. Csak sejtethetjük, hogy a felsorolt temetőkre gondolt Moór E., amikor arra hivatkozott, hogy néhány temetőben külön megtalálták az áldozati állat azon részeit, melyeket nem helyeztek a sírba, hanem a még nem teljesen betemetett gödörnél megfőzték és megették (*Moór E.*, Studien zur Früh- und Urgeschichte des ungarischen Volkes. Acta Ethn. Hung. II. 1951. 67—68.). Magyarázata elesik, hiszen a felsorolt esetekben a lónak csak állkapcsát találták meg, ami tehát nem lehetett azonos a megevert maradványok elföldelt részeivel. László Gy. e jelenséget az állkapocs nélküli ló képzetével hozza kapcsolatba (*László Gy.*, Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsis-történetben. Kolozsvár, 1945. 26. 70. j, továbbiakban: László 1945.).

⁵¹ Megköszönöm szívességét, hogy közöletlen ásatási anyagát rendelkezésemre bocsájította

„Túl a Körös” dűlőben folytatott ásatásai során 95 cm mélységben bolygatott Ny-K-i tájolású sírt figyelt meg, melyből egy vascsat, két koporsószeg és farostmaradványok maradtak meg. A koporsós temetkezés és a vascsat típusa alapján a sír a XI—XII. századra keltezhető. A temetkezés mellett bontotta ki az 1. sz. gödröt. Benne orrával Ny felé irányított lókoponyát (miként a honfoglalás kori lovassírokban), szorosan mellette, annak két oldalán négy lólábszárcsontot talált. A lócsontok közelében szarvasmarha koponyája és lábcsontjai feküdtek. (Ld. 4. kép). A gödör töltelékföldjében cserépüst töredéke volt. A 2. sz. gödröt 50 cm mélyen figyelte meg, korát szintén cserépüst darabja határozza meg. Benne őz koponyát és lábcsontokat bontott ki Csalog J. — E leletsoport a hazai anyagban egyedülálló. Az őzcsontok láttán a magyarok szarvas-tisztelete⁵² idéződik fel, míg a ló- és szarvasmarha kultusz együttes előfordulása a volgai finn temetőket (Müdlany-saj, Podbolot, bahmutyini kultúra stb.)⁵³ juttatja eszünkbe. Az elmondott régészeti jelenségek behatóbb néprajzi elemzése valószínűleg arra fog rámutatni, hogy ezek a honfoglalás és kora Árpád kori magyarság hitvilágának finnugor örökségét jelentik, és — miként a honfoglalók lovastemetkezése⁵⁴ — belső, finnugor indíttatású fejlődés eredményét jelzik.

5. A szabadkígyósi Tangazdaság homokbányájában feltárt X. századi temető egyik lovassírjánál a kedvező földösszetétel folytán szemmel is jól látható foltok

4. kép Ló- és szarvasmarha koponya egy XI. századi áldozati gödörben

⁵² Diószegi 1954. 63, László Gy., Hunor és Magyar nyomában. Budapest, 1967. 13—52.

⁵³ P.: Генинг, В. Ф., Мыдлань — шай — удмуртский могильник VIII—IX. вв. Вопросы Археологии Урала. 3. 1962. 79, 81—83, Городцов, В. А., Археологические исследования в окрестности города Муром, в 1910. году. Древности 24. 1914. 65—67, stb.

⁵⁴ Id. 39. j.

jelezték a lócsontok közötti területen a lóbőr egykori jelenlétét. (5. kép) Az elszíneződések a csontok közelében 2—3 cm vastagságban mindig jelen voltak. A vegyszeti elemzés oly nagy mértékű foszfor-feldúsulást mutatott ki e területekről,⁵⁵ mely csakis jelentős mennyiségű szervesanyag jelenlétével magyarázható. A keleti példák⁵⁶ után így vált bizonyossá, hogy a honfoglaló magyarok lovastemetkezéseinél is a koponyával és a lábcsontokkal együtt a sírba került a háts lenyúzott bőre is. László Gy. mutatott rá, hogy ennek a hiedelemvilág szempontjából van jelentősége. Példákat sorolt fel, hogy az állat bőrével való érintkezés miként jelenti az annak szellemével való kapcsolat-teremtést; s hogyan válhat a bőr a pogány hitben azonossá az élőlény testével, lelki tulajdonságaival, egész lényével.⁵⁷ Egybevág ezzel Alföldi A.-nak a medvekultusszal kapcsolatos megfigyelése. Ennek értelmében ténylegesen „... az állat lenyúzott bőre játszotta a legfőbb szerepet. A medve bundájáról az a hit, hogy csak „öltözéke” az istenségnek, illetőleg az emberiség állatruhájú őseinek. A fákra vagy karókra akasztott bőrök előtt folynak le az ünnepélyes ritusok és játékok; térdre rogyva imádkoznak a medvebőr színe előtt, és az egész erdős sztyeppe övezetben el volt terjedve a medvebőrre való esküvés. A kezdetleges ember nem tudja megérteni a halált, nem tudja elválasztani a testet azoktól az erőktől, melyek életet lehelnek belé, s azt hiszi, hogy az életerő a halál után is benne rejtőzik még a

5. kép Honfoglalás kori lovassír képe a lóbőr okozta elszíneződésekkel

⁵⁵ Duma Gy. előkészületben levő tanulmánya a temetőt ismertető kötetben.

⁵⁶ Pl. Плетнева, С. А., Кочевнический могильник близ Саркела-Белой вежи. МИА. 1963. 221, Емтюхова, Л. А., О племенах Центральной Монголии в. 9. в. Сов. Арх. 1957. 2. 218, 11, és Petrenko id. mű.

⁵⁷ László 1945. 21—29.

medve bőrében, csontjaiban.”⁵⁸ Ezért féltek hozzányúlni az áldozati állat bőréhez,⁵⁹ s ugyanebből az okból bújt állatbőrbe a paleolitikum varázslója,⁶⁰ borítottak medvebőrt a sopronkőhidai avar férfi fölé,⁶¹ burkolták medvebőrbe a X. századi lapp halottakat,⁶² fektették a XVII—XVIII. században az osztyákok elhunytaitak rénszarvasbőrre.⁶³

A lovasmetetkezésekhez visszatérve megállapítható, hogy a koraközépkorban a finnugor és török népek temetkezési szokásai közt csak a magyaroknál hangsúlyozódott ki erőteljesen a leölt ló bőrének fent érintett szellemi szerepe. A részleges lovasmetetkezés ugyanis ebben az időben a többi népnél a lóbőr kitömésével, majd ennek felszerszámozásával járt együtt, tehát az állat eltemetésének kifejezetten materiális oldala domborodott ki. Adataink alapján kétségtelen, hogy a teljes lovasmetetkezésekhez hasonlóan e forma is azt fejezi ki, hogy a feláldozott ló a halottnak a másvilági lovaglásokhoz szükséges. A kaukázusi népek ezt a hátast „sulis cheni”-nek, azaz „lélek lónak” nevezték,⁶⁴ Ibn Fadlannak pedig világosan megmondták, hogy a leölt lovakon megy a halott az égbe.⁶⁵ Bár a pogány magyarok esetében semmilyen hasonló adatra sem támaszkodhatunk, feltétlenül irányadó, hogy lovasmetetkezéseiknél — egy csatlakozott, idegen eredetű népcsoport ritusától eltekintve — a lóbőr sírba helyezési módjánál nem látni az életszerűsége való törekvést. A lenyúzott lóbőrt sokszor gondos hajtogatás után tették le a gödörbe a halott lábai mellé. Ez azt jelenti, hogy számukra a lóbőrnek (s benne a koponya a négy lábcsonttal) a sírban való jelenléte volt a lényeges, mely a temetést végzők hite szerint a másvilági lovaglásokhoz ebből a formájából is meg tudott újhodni. Mindez tehát a többi néptől alapvetően eltérő hitvilágot feltételez.

6. Őstörténetünknek a rokonainkétől már korán eltérő alakulása a vallási képzetek egyedi formálódását nagyban erősíthette: az előmagyarok igen régen elváltak a finnugoroktól, és kapcsolataik a török népekkel változatosak és eltérő mélységűek voltak. Vizsgálódásaim alapján úgy tűnik, a honfoglalók jellegzetes lovas-

⁵⁸ Alföldi A., Medvekultusz és anyajogú társadalmi szervezet Euráziában. Nyelvtud. Közl. L. 1936. 8—9.

⁵⁹ Zélénine id. mű 116.

⁶⁰ Miyakawa—Kollautz id. mű 162—164.

⁶¹ Török Gy., Pogány kultusz emléke a sopronkőhidai temetőben. Folia Arch. XIV. 1962. 83—92.

⁶² Kivikovski E., Magisches Fundgut aus der finnischen Eisenzeit. Soumen Museo LXXII. 1965. 25.

⁶³ Руденко, С., Предметы из остяцкого могильника возле Обдорска. Мат. по Этн. II. 1914. 36.

⁶⁴ Bleichsteiner R., Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker. Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik IV. 1936. 459, Dowsett C. F. J., The History of the Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci. London Oriental Series 8. London, 1961. 31, I. 18.

⁶⁵ Zeki Validi Togan Ibn Fadlan's Reisebericht. Leipzig, 1939. 27. — Itt említjük meg, hogy ezen ethnikum feltételezett belső-ázsiai kapcsolataira vethet fényt az alábbi szokás behatóbb elemzése: Sandschejew G. felfigyelt, hogy míg loáldozatainál a legtöbb nép lenyilazza vagy gerincét törve, vérét folytatva öli meg az állatot, addig a burjátok a ló koponyáját törik be (Weltanschauung und Schamanismus der Alaran-Burjaten. Anthropos, XXII. 1927. 586.). Tekintve, hogy valamennyi loáldozat közös vonása az a körültekintő gondosság, hogy az állatnak ne törjék el a csontjait (Krohn id. mű 231, Harva id. mű 563, László 1943. 56.), kiderül, hogy a burjátok nem azért ölik le a hátast, hogy gazdája a másvilágon használhassa, hanem hogy a halott ne tudjon többé rajta lovagolni. Az eltávozott így az élőkre nézve ártalmatlanná válik, hiszen egy gyalogjáró lélek nem jelent veszélyt a lovas élőkre. (Vö. Sandschejew id. mű 589.). — Hasonló gyakorlat megfigyelhető a türköknél (pl. Ештохова Л. А.—Кусеиев, С. В., Отчет о работах Саяно-Алтайской археологической экспедиции в 1935 г. Труды ГИМ. XVI. 1941. 89), a magyarországi avaroknál és kis számban a honfoglaló magyaroknál is. (Bökönyi S. szíves levélbeli közlése.)

temetkezési formája („lábhoz tett lóbőrös temetkezés”) magyar eredetű.⁶⁶ A török és mongol népek hite szerint a halottnak azért is szüksége volt hátasára, hogy a másvilágra vezető hosszadalmas és fárasztó utat azzal tegye meg. Ezzel szemben Dienes I. kimutatta, hogy a honfoglaló magyarok legtöbbször a másvilágra induló halott lelke előtt álló utat rövidnek képzelte el.⁶⁷ Megállapítása arra figyelmeztet, hogy a sírba tett ló részeinek egyéb jelentősége is volt, mint gazdáját a másvilági utazásokon szállítani.

A szamanizmusnak a magyar területen megfelelő táltoshit legjellegzetesebb eleme a ló alakjában történő viaskodás. E képzet akkor alakult ki, miután az előmagyarok elváltak az ugor népektől.⁶⁸ Minthogy a magyarság a lóval önállóan, a török népektől függetlenül ismerkedett meg,⁶⁹ a csont-bőr gebéből újjászülető táltosló képzetét a honfoglaló magyarság hitvilágának specifikus elemének kell tartanunk.

Úgy vélem, mindennek őseink lókultuszában is tükröződnie kellett. A fentiekben áttekinthettük, hogy a halottak sírjainál levágott lovak húsának elfogyasztása egyik hitbéli gyakorlatuk lehetett (közösség a másvilággal), hogy a feláldozott ló az elhunyt kedvenc hátsa volt (közösség a mindennapi élettel). Láttuk, hogy a magyarok fő lovastemetkezési formája egyedi, s hogy ősvallásunk egyik sajátos eleme a táltosló. Ezért feltételezem, hogy a pogány magyarokra jellemző temetkezési szokás és hiedelemkör lényegét tekintve egybeesik, s a továbbiakban a „lábhoz tett lóbőrös temetkezések” elnevezésére a „táltosló-temetkezés” használatát javaslom.⁷⁰

LE RÔLE DU CHEVAL DANS LES REPRÉSENTATIONS RELIGIEUSES DES HONGROIS PAÏENS

par

Csanád Bálint

Le cheval jouit d'une importance particulièrement grande dans les expressions et les contes hongrois. Le terme „táltos” désigne tout à la fois le cheval à voix humaine et le chaman hongrois, sujets très courants dans les contes. Cette identification double doit correspondre sans doute à une „égalité” essentielle.

1. La chair du cheval, sacrifiée sur les tombes des Hongrois des IXe—XIe siècles, et dans les cérémonies turques, mongoles et finno-ougriennes, était toujours consommée. L'auteur considère que le fait de manger cette viande au cours des rites, symbolisait en même temps une sorte de réunion des hommes avec les esprits de l'au-delà.

2. Après avoir évalué l'âge des chevaux tués auprès des tombes hongroises des IXe—XIe siècles, et comparé celui-ci aux données ethnographiques du siècle dernier et de notre époque, ceci nous paraît très vraisemblable, à supposer que les Hongrois païens tuaient chaque fois le cheval préféré du défunt. Nous sommes en droit d'y attacher une importance plus profonde.

3. Nous avons remarqué qu'une locution sicule (en hongrois: székely) [„Nous sommes parents d'Adam, et Ève, et du Cheval blanc”] se présente chez les autres groupes hongrois sous une forme différente, contenant un symbolisme végétal, presque totémique. Ce dernier, se référant au culte des arbres chez les peuples de la région de la Volga, peut être rattaché à la croyance de l'arbre de vie, croyance qui, dans le cas des Hongrois, remonte encore à l'époque ouralienne. À côté de la vénération presque aussi ancienne des cervides, nous devons ranger à une époque plus récente le

⁶⁶ *Bálint Cs.*, A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. MFMÉ 1969. 111—112 és 39. j.

⁶⁷ *Dienes I.*, Un cimetière de Hongrois conquérants à Bashalom. Acta Arch. Hung. 7. 1956. 258. — Megfigyelését a lovastemetkezések csoportosítása is alátámasztotta, ld. 39. j.

⁶⁸ *Diószegi* 1954. 63—64.

⁶⁹ *Hajdú P.*, A magyarság kialakulásának előzményei. Budapest, 1953. 44—54.

⁷⁰ Megköszönöm Diószegi Vilmosnak beszélgetéseinkben és lektori véleményében nyújtott segítségét.

culte de cheval chez les Hongrois. La palmette, émergeant du dos d'un cheval est celle qu'on peut reconnaître des certaines représentations du Xe siècle (fig. 1—2.), selon l'auteur elle pourrait être considérée comme une incarnation d'un héros mythique ou même comme la représentation du culte „táltos”, devenu une sorte de religion païenne de l'état chez les Hongrois. Les racines quotidiennes du culte „táltos” se trouvent dans le contact permanent de l'homme et du cheval, ce qu'on observe chez tous les peuples nomades; cette vénération s'est transformée en consommation purement rituelle de la viande de cheval dans les repas de jours de fêtes et des funérailles.

4. Outre les tombes à l'inhumation du cheval, nous avons relevé quelques autres traces archéologiques du culte de cheval chez les Hongrois. Après les avoir examinées l'auteur suppose que celles sont l'héritage des croyances primitives des peuples finno-ougriens.

5. Les fouilles d'une tombe à cheval (fig. 5.) dont le sol fut analysé chimiquement nous ont permis de conclure qu'au cours de leur sacrifices, les Hongrois ont toujours déposé dans la tombe, la peau dépouillée du cheval avec la tête et les quatre pattes. La peau symbolise dans les croyances païennes le corps-même de l'être vivant, et son identité, avec toutes ses caractéristiques spirituelles. Dans le cas des Hongrois, la *présence* de la peau de l'animal qu'était l'essentiel.

L'élément le plus caractéristique des représentations religieuses des Hongrois païens c'est la foi de „táltos”, que l'auteur détermine comme spécifique de leurs croyances.

Le culte „táltos” se reflétait dans les coutumes funéraires sous une forme propre aux Hongrois. Or, l'auteur suppose que la forme spéciale de l'inhumation du cheval et l'élément spécifique des croyances religieuses sont en étroite liaison. L'auteur propose donc pour dénommer les tombes à sacrifice d'origine finno-ougrienne, l'expression „tombe à l'ensevelissement du cheval táltos”.